

ВІДГУК
на дисертацію Маркович Марії Миколаївни
«Внутрішня політика імператора Флавія Клавдія Юліана (361–363 рр.
н.е.) у контексті еволюції релігійного життя Римської Імперії»,
представлену на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук
(спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія)

У розвитку української історичної науки завжди існувала стійка антикознавча традиція. В цьому контексті дослідження Марії Миколаївни Маркович не тільки розкриває особливості розвитку Пізньої Римської Імперії, а й торкається питань, пов'язаних з особливостями римського релігійного життя. «Феномен Юліана Відступника» багато століть цікавив істориків, філософів та літературознавців. Наприклад, постать імператора-філософа приваблювала Вольтера. Наприкінці ХІХ - початку ХХ століття тривало досить інтенсивне нагромадження фактичного матеріалу про часи Юліана Відступника. А.І. Попандопуло-Керамевс, який 1887 року за запрошенням патріарха Никодима прибув до Єрусалиму, склав збірник текстів¹, серед яких були листи Юліана. Також на підставі праці Кирила Александрійського «Десять книг проти язичництва» К. Нейманом було відновлено частини трактату «Проти галілеян». Саме в ньому детально аналізується твір Юліана, знищений пізніше за наказом Феодосія.

¹ «Иерусалимский сборник неизданных доселе редчайших текстов, преимущественно относящихся к Палестине, православной церкви и византийской истории» (Ανάλεκτα Ἱερουσαλιμητικῆς σταυρολογίας, т. I, СПб., 1891; т. II, ib., 1894). Інші праці А.І. Попандопуло-Керамевса опубліковано у «Візантійському часописі» («Византийский Временник»), а також у «Збірнику» Православного Палестинського Товариства («Сборник» Православного Палестинского Общества).

Надалі інтерес і західних, і російських дослідників до релігійної боротьби IV століття лише зростав. Одним з результатів такої зацікавленості можна вважати першу частину історіософської трилогії Дмитра Мережковського «Смерть богів. Юліан Відступник» (1895). Після виходу на Заході роман не лише приніс славу автору, а й інтенсифікував інтерес до самого історичного персонажу.

Таким чином, до XX століття склались умови для серйозного наукового аналізу діяльності Юліана в зарубіжній та вітчизняній історіографії. Публікація джерел, поява солідних наукових монографій, а також наявність певних протиріч релігійних позицій як сучасників імператора, так і дослідників його діяльності та творчості зумовили глибину задуму та складність реалізації даної дисертаційної роботи. Отож Марія Маркович намагається з'ясувати закономірності внутрішньої політики імператора Флавія Клавдія Юліана, його реформаторської діяльності, врахувати складність переплетіння соціальних, політичних та релігійних процесів, задіявши принципи історизму, проблемно-хронологічного принципу, багатофакторності, системності та критичного аналізу. Масштабність цієї наукової розвідки відзначається також спробою визначити особистий внесок Юліана у філософську течію неоплатонізму.

Тому, з погляду загальної зорієнтованості сучасних дослідників на міждисциплінарні моделі і дослідницькі методології, розташовані на перехресті філософії, історії, культурології та релігієзнавства, можна стверджувати, що дисертаційна робота Марії Маркович є актуальною та інноваційною в аспекті залучення епістолярної спадщини Юліана до антикознавчого аналізу.

Одразу зазначу, що методологія дослідження, як акцентує дисертантка, створює підстави для пошуку нових аспектів реформаторської діяльності імператора, відмінних від аналогічних робіт зарубіжних дослідників.

Структура роботи відповідає її центральному задуму, а її збалансованість підтверджується послідовним розв'язанням заявлених у вступі завдань. У першому розділі це – окреслення основних параметрів джерельної бази, огляд та критика історіографії і обґрунтування методології дослідження. На підставі цього, дослідниця ретельно аналізує практичні кроки Юліана у здійсненні релігійних реформ (розділ II), методи адміністрування та реформи освіти (розділ III). Після кожного розділу подано підсумки, а завершують роботу загальні висновки, список джерел та літератури.

Відповідно, в першому розділі, авторкою роботи подано короткий і, водночас, місткий огляд наукових досліджень теми, здійснено й узагальнено типологію наукової проблематики, до якої звертались антикознавці. Разом з тим, дещо незвичним є розташування аналізу історіографії питання (1.1) перед розглядом джерельної бази дослідження (1.2), оскільки джерелознавча проблематика завжди суттєво впливала на розвиток історіографії.

Стосовно історіографічного аналізу, потрібно відзначити його високий фаховий рівень, особливо переконливість у констатації та систематизації досягнень зарубіжної літератури. Одночасно доцільно звернути увагу на окремий аспект у розвитку радянської історіографії проблеми. На стор. 40 дослідниця згадує Дмитра Єфимовича Фурмана: «Д. Фурман досліджував також і деякі аспекти внутрішньої політики Юліана». Згадано також його спільну роботу з редактором А.Ч. Козаржевским над публікацією листів Юліана. Варто додати, що 1968 року Фурман захистив у Московському університеті кандидатську дисертацію «Внутрішня політика імператора

Юліана»². Цю роботу не всі дослідники згадують, і причин тут декілька. Автор, що належав до «московської античної школи» в подальшому змінив коло наукових зацікавлень, хоча одна з провідних спеціалістів пострадянського простору Н. Басовська вказує на реферат дисертації Фурмана, як на «краще, ніж будь-яке інше дослідження»³. Парадоксально, але зовсім не згадано дисертацію Фурмана в дисертації 2015 року «Політична діяльність та літературна творчість Юліана Відступника» Катерини Анатоліївни Пак. Можливо, це пов'язано з протистоянням двох наукових шкіл, адже її керівником був Едуард Давидович Фролов, представник «ленінградської античної школи».

Принагідно варто зауважити, що цей історіографічний момент і став вирішальним. На відміну від Фурмана, К.А. Пак робить спробу подати Юліанові реформи як прагнення повернутись до традицій принципата.⁴ Не можна погодитись із цією спробою відновити застарілу оцінку філософських поглядів імператора. М. Маркович справедливо наводить думку про неоплатонізм, і тут власне варто було б навести висновки дослідження Д. Фурмана: «Процес формування догматичної і одночасно гнучкої, багатогранної релігійної ідеології йшов не тільки в християнстві. Подібний

² Фурман Д. Е. Внутренняя политика императора Юлиана (361-363 гг.) / Автореф. дис... канд. ист. наук. – Москва, 1968 [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://dmitriyfurman.ru/wp-content/uploads/2012/внутренняя-политика-императора-юлиана 2.pdf> (дата звернення 15.08.2018) – Назва з екрана.

³ Император Юлиан Отступник – утопия накануне катастрофы. 9 января 2010 года // [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Режим доступу: <https://echo.msk.ru/programs/vsetak/647204-echo/> (дата звернення 15.08.2018) – Назва з екрана.

⁴ Пак Е. А. Политическая деятельность и литературное творчество императора Юлиана Отступника : автореф. дис... канд. ист. наук : 07.00.03 / . Казань, 2015. С. 20.

процес переживала й стара римська «язичницька» релігія. ... В язичництві відбувається також і глибока ідейна еволюція. На основі вчення Платона створюється струнка догматична релігійна філософія – неоплатонізм, що витісняє інші філософські системи та еволюціонує в напрямку зближення з народною релігією. ... В Юліана помітна тенденція до створення язичницької екзегетики, що користується методами логічного й алегоричного тлумачення, функція якого – приведення у відповідність священної літератури з сучасною релігійною свідомістю. Ця екзегетика повинна була внести в священну літературу догматичну теологію, вироблену в школі неоплатоників, надавши їй, тим самим, характер вічних, самим божеством заповітних істин».⁵ На мою думку, варто було б показати відмінності положень М. Розенталя та Д. Фурмана, радше вказати критику останнього. Можна було також згадати про роботу М. Розенталя в Одеському університеті в 40-50-х роках минулого століття. Також продуктивно було б більше зупинитись на недоліках сучасних досліджень К.А. Пак.

Серед незначних недоліків історіографічного огляду є не зовсім вдалий нарис, присвячений підручникам, хоча зрозуміло, що звернення до навчальної літератури покликано завданнями педагогічного закладу, в якому виконана дисертація.

Огляд джерел (с. 52–75), на наш погляд, є всебічним та переконливим. Авторка роботи аналізує численні літературні, нумізматичні та епіграфічні

⁵ Фурман Д. Е. Внутренняя политика императора Юлиана (361-363гг.) автореф. дис... канд. ист. наук Москва, 1968 [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://dmitriyfurman.ru/wp-content/uploads/2012/внутренняя-политика-императора-юлиана 2.pdf> (дата звернення 15.08.2018) – Назва з екрана.

джерела, частина з яких представлена в додатках (Е,Є,Є1). Варто відзначити, що письмові пам'ятки Пізньої Римської Імперії відтворюють зрушення в царині соціальної психології та ідеології. Тому релігійну діяльність Юліана вони висвітлюють значно краще, ніж інші сфери його діяльності.

Оцінка реформ Юліана визначається, згідно думки дослідниці, світоглядною позицією авторів: «язичники» пишаються його діяльністю, а християни засуджують усі кроки Відступника. Логіка аналізу цілком виправдана. Вона виглядає схематично так: Юліан (власні твори) – Лібаній – Зосима – Аврелій Віктор – Амміан Марцеллін – Флавій Євтропій – Євнапій. Далі йдуть твори християнських авторів. Тут важливо було б відзначити, що автори належали до різних релігійно-догматичних угруповань і не були одноставними по відношенню до імператора.

Третя частина першого розділу (1.3) присвячена визначенню методології дослідження. Дослідниця формує низку методів, застосування яких дозволить розкрити особливість внутрішньої політики Юліана. Також окреслюється понятійний апарат, зокрема, формування прізвиська імператора.

У цьому підрозділі підтверджується можливість «перекидати містки» від теоретико-методологічного підрозділу до власного аналізу окреслених проблемних комплексів в двох наступних розділах. Одне з найважливіших завдань дисертації – «провести ґрунтовне, різнопланове дослідження правління Флавія Клавдія Юліана, повно й всебічно висвітлити як окремі аспекти, так і проведені імператором Юліаном реформи загалом, віднайти шляхи аналізу джерел з метою реконструкції реальної історії та виявити особливості релігійного розвитку Римської імперії» (с. 84). До недоліків цього розділу можна віднести порушення послідовності блоків першоджерел

(с. 83). В самому розділі, християнські твори аналізуються в останню чергу. У висновках вони перераховуються першими.

Найбільше змістове навантаження має другий розділ роботи. Спочатку оцінюються релігійні зміни першої половини IV ст. Вдалою, на нашу думку, є спроба розвінчати міф про те, що реформи Костянтина I та його наступників корінним чином змінили релігійне життя імперії на користь християнства. Тут можна було піти далі і навести факти про те, що він не був першим у заходах з легалізації християнства, по відношенню до якого він не був щирим і навіть сумнівався в засудженні аріанства. Тоді б, в даному дослідженні, двоїстість ставлення Констанція II до християн та язичництва виглядала б переконливіше.

У другій частині другого розділу об'єктом уваги є формування світогляду Юліана. Природно, що обставини його життя (знищення рідних) викликали його ненависть до дому Костянтина Великого. Між тим, протест Юліана отримав саме ідеологічну релігійну форму, що пояснюється його психологічними властивостями. Формування світогляду відбувалось в умовах жорсткого контролю та тоталітарного стеження. Все це привело до формування складної теології Юліана. Тут варто заперечити твердженню, що зроблено на с. 111: «Завдяки діяльності попередників Юліана, християнство панувало в Римській імперії, але у цей період не було забутиим язичництво і воно мало популярність серед різних прошарків населення у багатьох частинах імперії». На думку багатьох дослідників та й самої дослідниці, християнству бракувало можливостей до панування. Чисельність християн становила менше 20 відсотків населення. Д. Фурман говорить про відсутність підтримки християн на Заході, в армії та сільській місцевості. Не можна повністю погодитись і з думкою про те, що «християнство поширювалося з

надзвичайною швидкістю, отримавши в часи Ямвліха навіть значення державної релігії, загрозувало зовсім знищити язичництво, а разом з ним і грецьку цивілізацію, яка у всьому – і в літературі, і в мистецтві, і в державному житті – була проникнута релігією» (с. 120).

Тут важливіше вказати, що філософське трактування неоплатонізму з елементами сонячного культу, персоніфікація міфів та втручання в людські долі за допомогою містичних язичницьких ритуалів надавали цій релігійній системі здатність бути сприйнятою в якості ідеології і верхами, і низами суспільства. На відміну від релігійно-філософських поглядів Юліана, його соціально-політичні міркування є аморфними та не до кінця зрозумілими, а судження про борг та завдання правителя мають абстрактно-етичний характер.

Розуміючи, що основним опонентом його діяльності стане християнство, Юліан розробив систему апологетики своєї системи і навіть вирішив використати для боротьби аріан та інші ересі.

Третя частина другого розділу власне торкається релігійної реформи. Питання віротерпимості і повернення репресованих єпископів можна було б розглянути, враховуючи світоглядні засади Юліана. Реформа ж торкалась програми створення «язичницької церкви». Він вводить посаду головного жерця провінції. Жерці окремих храмів підкоряються головному жерцям, а вони, в свою чергу, – верховному жерцю, імператору та призначаються ним. Більше того, в своїх едиктах і листах він розробляє своєрідний етично-поведінковий кодекс для них. До нас дійшло декілька «пастирських послань» Юліана жерцям. В цілому, розділ виглядає переконливо і з висновками до нього можна погодитись. На нашу думку, варто було б додати два моменти. По-перше, відбулась «модернізація» культу Геліоса, внесення в нього

філософського та етичного елементів, що створювали можливість зближення язичної релігійності вищих та нижчих прошарків суспільства; по-друге, відокремлення жрецтва від суспільного життя і створення системи ієрархії та пропаганди.

Третій розділ дисертації «Діяльність Юліана у сфері адміністрування та освіти» присвячений діяльності імператора в якості військового діяча, вправного політика й досвідченого адміністратора. На нашу думку, назва розділу не зовсім відповідає його змісту. Військова діяльність імператора, просто випадає із системи управління і Галлією, і всією імперією. Натомість з багатьох джерел зібрано фактографічний матеріал, який засвідчує успіхи Юліана в податковій, адміністративній та кадровій діяльності. З нашого погляду, військова діяльність більше стосується міжнародної, а значить зовнішньої політики. На загал, дисертантка робить правильний висновок про те, що «законодавча діяльність Юліана охоплювала всі сфери суспільного життя Римської імперії. Можливо, не всі реформи були від початку добре продуманими, як, наприклад, право видання дозволів на користування *cursus publicus*, проте імператор визнавав свої помилки чи неточності і на законодавчому рівні вносив корективи у вже вжиті заходи. Набутий досвід адміністрування в Галлії допоміг імператорові у боротьбі з корупцією, а також у реформуванні і децентралізації податкової системи по всій імперії» (с. 195–196).

Новаторською, з огляду на історіографію є друга частина третього розділу роботи. Вона присвячена освіті, якій сам Юліан надавав першорядне значення для реформуванні системи Імперії. Тут варто зазначити, що заборона для християн займатись викладанням була одним з елементів боротьби за творчу інтелігенцію, яка стала рушійною силою майбутніх

перетворень. Юліан прагнув згуртувати навколо себе представників язичницької інтелігенції. Гурток найближчих друзів та радників (Максим, Салютій, Приск, Орібасій, Лібаній та ін.) поставляє кадри для жрецької організації. Одночасно, Юліан прагне освітньою реформою пробудити самосвідомість в нижчих прошарках язичників. Реформа мала на меті заборонити християнам займати посади представників творчих професій риторів, граматиків та адвокатів.

До цього розділу є декілька зауважень. Коли ставку було зроблено на відокремлене коло (жерці, ритори, лікарі), це неминуче привело до звуження соціальної підтримки реформ (вищі сенаторські кола, ремісники та орендарі храмових земель, чия цікавість до реформ була суто матеріальною). Освітня реформа була першим кроком, потім буде прийнято низку законів, що забороняли християнам усі вільні професії. Всі вони були окремими, в тому числі, закон про лікарів від 12 травня 362 року.

Висновки до дисертаційної роботи концептуально підсумовують увесь процес дослідження, в них є те, що окреслює подальшу пошукову перспективу. Декілька дискусійних моментів, відзначених при аналізі розділів, стосуються й висновків: (1) змінено послідовність аналізу блоків джерел; (2) нам видається, що ступінь об'єктивності падає від творів Юліана до християнських творів; (3) зовнішня політика не входить у зміст теми, тому боротьбу з германськими племенами в Галлії та Сасанідами не потрібно аналізувати у висновках, цей аспект бути предметом майбутніх розвідок.

Узагальнюючи, варто відзначити змістовний потенціал роботи Марії Маркович, яка створює засади для подальшого аналізу християнської історії Римської імперії в IV ст. Високий науковий рівень цієї розвідки

підтверджується дотриманням обраної методології від початку до кінця та здатністю аналізувати складні процеси і джерела.

Результати дослідження представлені в достатній кількості статей, надрукованих у вітчизняних та зарубіжних фахових виданнях. Автореферат повністю відображає зміст дисертації.

Сказане обґрунтовує висновок про те, що подана до захисту дисертація відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 567, зі змінами, внесеними згідно з постановою КМ № 656 від 19.08.2015 р., а її авторка Маркович Марія Миколаївна заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія.

Кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки
Львівського національного університету
імені Івана Франка

 О.Г. Бандровський

Підпис О.Г. Бандровського підтверджую
Вчений секретар ЛНУ імені Івана Франка

 доц. Грабовецька О.С.

